

Sacher, Andrzej. Zasada nieretroaktywności prawa w prawie rzymskim i kanonicznym. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2021 (ss. 387, ISBN 978-83-8061-833-6).

Keywords: legal principles, non-retroactivity of law, legal history, Roman law, canon law

Słowa kluczowe: zasady prawa, nieretroaktywność prawa, historia prawa, prawo rzymskie, prawo kanoniczne

Relacje między prawem rzymskim czy w ogóle prawem świeckim, a prawem kanonicznym są w zasadzie nieograniczonym polem badawczym dla historyków, kanonistów, prawników, a zwłaszcza dla historyków prawa. Nie będzie chyba błędem uznanie, że pracą, która stanowi obecnie kluczowy punkt odniesienia w tej materii w polskiej literaturze, jest książka Antoniego Dębińskiego *Kościół i prawo rzymskie* wydana dwukrotnie po polsku i przetłumaczona na język angielski. Może ona być cennym źródłem inspiracji, dotyka bowiem węzłowych punktów w relacji między obojgiem praw, sam zresztą tej inspiracji uległem: to właśnie dzięki tej książce zainteresowałem się historią interpretacji i znaczenia dekretu *Intelleximus*¹. Wydaje się, że podobnie inspirujące są rozważania Dębińskiego na temat zasad prawnych², bowiem w ramach prowadzonego przezeń seminarium doktorskiego powstało opracowanie poświęcone temu zagadnieniu, na które chciałbym zwrócić uwagę w tej recenzji.

Wypada na wstępie docenić stronę formalną książki, która wyszła spod pióra Andrzeja Sachera – została ona wydana klasycznie i elegancko, w twardej oprawie. Stronę tytułową zdobi piękna iluminacja z rękopisu Dekretu Gracjana, który jest niewątpliwie skarbem Biblioteki Uniwersyteckiej KUL. Wykorzystanie iluminacji z tego rękopisu wpisuje się chyba w nową i cenną tradycję prac publikowanych z lubelską afiliacją,

* Stypendysta korzystający ze wsparcia finansowego Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (FNP).

¹ Dębiński, Antoni. *Kościół*, 87–94. Zob. Alexandrowicz, *Znaczenie dekretu Intelleximus*; Alexandrowicz, „Leges non dedignantur”.

² Dębiński, *Kościół*, 124–32.

gdyż jest to już co najmniej trzecia książka z podobną stroną tytułową³. Zastanawia jedynie dlaczego w przypadku książki poświęconej zasadzie nieretroaktywności prawa na okładkę wybrana została iluminacja otwierająca *causa* jedenastą Dekretu, która obrazuje problematykę sądu właściwego dla duchownych⁴. Choć można się doszukać w tym wyborze zestawienia obok siebie porządku świeckiego i kościelnego, tak jak zestawione mają być one w recenzowanej pracy, to jednak nie jest to oczywiste i taka interpretacja nie została w książce zaproponowana przez autora. Ten nie do końca adekwatny dobór pięknej ilustracji może być pewną metaforą oddającą charakter recenzowanej książki, która z jednej strony pociąga czytelnika szeroką panoramą kreśloną przez Sachera, a z drugiej miejscami pozostawia w czytelniku niedosyt. Niedosyt ten, przynajmniej dla mnie, wynika z faktu, że autor nie zawsze podaje wprost czytelnikowi wyniki swoich ustaleń, choć wymowa prezentowanych przezeń źródeł ten niedosyt kompensuje.

Książka liczy blisko czterysta stron, co wydaje się objętością niemałą; bez spisu treści, wykazów źródeł i literatury oraz streszczeń obcojęzycznych pozostaje nadal ponad trzysta stron. Składają się na nie obszerny wstęp, trzy rozdziały, zakończenie i cztery dodatki. Wypada krótko każdy z tych elementów omówić. Wstęp otwiera erudycyjny przegląd poglądów doktryny na temat zasady *lex retro non agit* w różnych kontekstach i gałęziach prawa, który może stanowić przewodnik dla osób pierwszy raz poświęcających uwagę temu zagadnieniu. Nie jest jednak do końca jasne czemu ten przegląd służy w przypadku tej publikacji, zwłaszcza że dla pozostałych części pracy współczesne poglądy doktryny na temat zakazu działania prawa wstecz mają znaczenie marginalne. Dopiero po kilkunastu stronach czytelnik jest wprowadzony w problematykę i cel pracy, które zostały ujęte w dwóch pytaniach: „Jak kształtowała się zasada nieretroaktywności prawa w prawie rzymskim? Jak i w jakim zakresie została recypowana do prawa kanonicznego?” (s. 26). W moim odczuciu brak jednak klarownego określenia granic badanego zagadnienia: przykładowo ze „Wstępu” nie dowiedziałem się, czy autora interesuje tylko prawo rzymskie starożytne czy może także prawo rzymskie w średniowieczu, lub w jakim zakresie zamierza badać prawo kanoniczne. Skoro tych informacji brakuje czytelnik mógłby założyć, że chodzi o możliwie szerokie rozumienie prawa rzymskiego i całą historię prawa kanonicznego.

W kontekście tak postawionych pytań badawczych może dziwić kształt i rozmiar Rozdziału 1 „Miejsce i rola zasad prawa w prawie rzymskim i kanonicznym”, którego połowa poświęcona została prezentacji różnych wątków teoretycznych, a zwłaszcza wybranym koncepcjom zasad prawa. Ta prezentacja nie jest jednak w ogóle powiązana z treścią rozprawy i nie wpisuje się w poszukiwanie odpowiedzi na postawione pytania⁵. Miejscami widać również wierne oparcie analizy na poszczególnych publikacjach, bez próby krytycznej ich lektury czy autorskiej prezentacji materiału źródłowego⁶. Z drugiej

³ Zob. Dębiński, *Kościół*; Adamczuk, *Prawo i obraz*.

⁴ Adamczuk, *Prawo i obraz*, 144–5. Jest to przy tym ta sama iluminacja, która została wykorzystana na pierwszej stronie okładki pracy Adamczuka.

⁵ O tym, że da się badać zakaz retroaktywności w prawie rzymskim i kanonicznym jako źródło argumentacji we współczesnych dyskusjach na temat granic tego zakazu, świadczy np. artykuł Wiewiorowskiego, „Zakaz retroakcji”, do którego autor recenzowanej pracy niestety nie sięgnął.

⁶ Idzie tu np. o podążanie za tekstem Wacława Uruszczaka, „Krakowski komentarz reguł prawa” – ten tekst, choć bardzo użyteczny, trudno uznać za syntezę dorobku prawnoznawstwa w zakresie historii zasad prawa w średniowieczu. Poza tym skutkiem ubocznym tej sytuacji jest niemożliwość zidentyfikowania

strony w tym samym rozdziale znalazły się bardzo interesujące wyniki badań aktowych autora w Archivio Segreto Vaticano, dotyczące prac nad kodeksem pio-benedyktyńskim (s. 88–91). O ile zatem wprowadzenie do tematyki *regulae iuris* w prawie rzymskim i kanonicznym jest niewątpliwie uzasadnione, o tyle tak szerokie uwzględnienie dyskusji teoretycznoprawnej w tym zakresie wydaje mi się niecelowe, zwłaszcza że pozostaje zawieszona bez wyraźnych związków z dalszymi częściami pracy. Świadczy o tym także fakt, że tak różnorodną i ciekawą materię omówioną w rozdziale pierwszym Sacher streścił we wnioskach, które nie mają dziesięciu zdań. Potencjał tego rozdziału wydaje mi się zatem niewykorzystany przez autora.

Rozdział 2 „Kształtowanie się zasady nieretroaktywności prawa w prawie rzymskim” to skrupulatna prezentacja źródeł rzymskich, które wskazują na to, że Rzymianie dostrzegali potrzebę ograniczania skutków wstecznych nowych ustaw. Autor rzetelnie zebrał wiele źródeł o różnej naturze i z różnych okresów historii prawa rzymskiego. Ich prezentacja siłą rzeczy zwykle jest bardzo zwięzła, jakkolwiek nasuwa się pytanie czy nie było możliwe wybranie innej formuły tej prezentacji, tj. odstąpienie drobiazgowego wyliczania wszystkich tekstów źródłowych, które autor odnalazł, na rzecz bardziej systemowego podejścia do analizy stanowiska Rzymian w tym zakresie. To pytanie rodzi się zwłaszcza wobec zastrzeżenia Sachera zamykającego ten rozdział, że nie zostały poddane analizie rzymskie regulacje o charakterze retroaktywnym (s. 162). W przypisie Autor wskazał na przeszło dwadzieścia fragmentów z konstytucji cesarskich, ale zostawił niejako czytelnika z tym problemem: w istocie więc bez analizy tych tekstów trudno uznać, czy prawo rzymskie raczej skłaniało się do zasady nieretroaktywności czy jednak nie była to kwestia jednoznaczna. Bogactwo źródeł rzymskich dostarcza zwykle argumentów na rzecz sprzecznych tez, a więc sedno badań romanistycznych często leży w interpretacji źródeł i ustaleniu, które z nich mają większe znaczenie dla weryfikacji określonej tezy dla danego okresu. Z jednej strony zabrakło tu konfrontacji ze źródłami, które zaprzeczają tezie Autora, z drugiej strony czytelnik otrzymuje od niego takie bogactwo źródeł, że ich wymowa skłania do przyjęcia postawionej przez Sachera tezy.

„Kształtowanie się zasady nieretroaktywności prawa w prawie kanonicznym” to tytuł rozdziału 3, mającego strukturę zbliżoną do poprzedniego. Podrozdział poświęcony źródłom prawa kanonicznego sprzed Dekretu Gracjana to prezentacja głównie starożytnych kanonów soborowych i synodalnych, które odnosiły się do obowiązywania prawa na przyszłość. Źródła obejmują teksty od Nowego Testamentu do VI w.⁷, po czym nagle się urywają, a autor wskazuje, że jest jeszcze wiele świadectw źródłowych z okresu po V w., które pokazują retroaktywny charakter regulacji prawnokanonicznych, ale ich szczegółowa analiza jest niecelowa (s. 198). Znowu czytelnik zostaje niejako pozostawiony bez wsparcia autora: nie wiemy nic na temat kanonów, które miały charakter retroaktywny, a z miriad kanonów synodalnych i soborowych zostały zaprezentowane tylko wybrane według klucza chronologicznego i to zostały podane w sposób nie do końca komunikatywny, podobnie jak w przypadku tekstów źródłowych zaczerpniętych z konstytucji

źródeł, które autor przywołuje, tłumaczy i komentuje, bowiem wszystkie odesłania kierują nas do tekstu Uruszczaaka. Co ciekawe, brak w recenzowanej książce odniesienia do innego tekstu tego samego historyka prawa dotyczącego reguł prawnych (Uruszczaak, „Regulae iuris”).

⁷ Został do nich dodany wyimek z *Tripartita św.* Iwona z Chartres, ale jest to powtórzenie D. 1.3.22 w kolekcji prywatnej, więc jego znaczenie jest ograniczone.

cesarskich. Podrozdział ten dowodzi zatem tego, że w Kościele od początku pojawiały się regulacje nieretroaktywne i było ich bardzo dużo, ale niewiele wiemy na temat tego, czy była to zasada powszechna, jak się rozwijało to podejście między VII a XI wiekiem, jakie były przypadki odstępstwa od tej (dominującej?) praktyki. Kolejny podrozdział prezentuje wybrane fragmenty z tekstów zebranych w *Corpus Iuris Canonici* przy czym możemy tu znaleźć wyliczenie trzech fragmentów z Dekretu (wszystkie zostały omówione wcześniej, Dekret bowiem był kolekcją starszych źródeł) a następnie autor proponuje, by ograniczyć analizę tylko do tych tekstów, które zostały wskazane jako źródła regulacji kodeksowych, przy czym i spośród tej grupy tekstów autor analizuje tylko wybrane. Trudno uznać, by analiza czterech dekretów (spośród tysięcy) mogła wystarczyć do uznania, że retroaktywność ustaw była zasadą prawa w prawie kanonicznym XII–XV w. Jeszcze bardziej zaskakuje, że brakuje odniesienia do prawa kanonicznego w wiekach XVI–XIX: czy w tym okresie zasada ta w prawie kanonicznym nie była respektowana? Jak do retroaktywności prawa podchodzili w tym czasie papieże czy Sacra Congregatio Concilii? Czy zasada była analizowana w orzecznictwie Roty Rzymskiej i kanonistyce? Tych wątków autor niestety nie podniósł. Co więcej, poza zdawkowymi i opartymi na literaturze przedmiotu odniesieniami do kanonistów XII–XV w. (i to podanymi we fragmencie poświęconym prawu kodeksowemu) brakuje w pracy zwrócenia uwagi na stanowisko kanonistyki, zwłaszcza kanonistyki późnośredniowiecznej, na temat retroaktywności prawa. Wydaje się, że to właśnie dorobek jurysprudencji tego okresu miał największy wpływ na prawo świeckie i to piśmiennictwo kanonistów tego okresu można uznać za najlepszy wyraz naukowej wartości refleksji prawnokanonicznej. Zresztą trudno zwykle mówić o utrwaleniu się statusu danej normy czy reguły jako zasady prawa bez uwzględnienia stanowiska jurysprudencji⁸.

Na dalszych kartach rozdziału 3 autor omawia zasadę nieretroaktywności prawa na gruncie prawa kodeksowego. Znowu szczególnie interesująca jest analiza prac prowadzących do promulgacji kodeksu z 1917 r., która była poprzedzona badaniami archiwalnymi autora. Rozdział wieńczy wnioski, które jednak głównie poświęcono krytyce kan. 1399 KPK/83, tj. tzw. *norma generalis*, która przewiduje ogólną możliwość wymierzania sankcji karnej za zewnętrzne naruszenie prawa Bożego lub kanonicznego. Jest to nieco zaskakujące, gdyż wcześniej w rozdziale kanon ten nie był komentowany, zatem trudno go uznać za element właściwy dla wniosków (został uwzględniony w tym miejscu zapewne dlatego, że można uznać, iż stoi on w opozycji do zasady opisywanej w książce). Autor jednoznacznie negatywnie ocenia obowiązywanie takiej normy z uwagi na fakt, że jest ona sprzeczna z zasadą legalizmu i pewności prawa (s. 227). Krytyka ta wydaje mi się niedostatecznie uzasadniona, nie bierze bowiem pod uwagę specyfiki prawa kanonicznego, która w tym przepisie się uwydatnia: autor rozumie zasadę legalności w sposób czysto pozytywistyczny, który nie bierze pod uwagę prawa naturalnego – prawa, które w prawie kanonicznym ma większe znaczenie niż w prawodawstwie świeckim⁹. Pozytywistyczne podejście autora do prawa kanonicznego widać zresztą także w jego skupieniu uwagi na kodeksach XX-wiecznych, nawet w zakresie doboru źródeł z wcześniejszych stuleci historii prawa kanonicznego. Jest to podejście, które ma swoje

⁸ Związłe ujęła to Kordela, *Zasady prawa*, 276: „Elementem koniecznym w ostatecznym stwierdzeniu, że dana norma jest obowiązującą zasadą (a nie regułą) danego systemu jest *opinio communis doctorum*”.

⁹ Zob. np. Saternus, „Zasada legalności”.

racje, ale nie musi być przez wszystkich podzielane i z tego tytułu być może celowe byłoby jego lepsze uzasadnienie.

Oprócz części ściśle merytorycznej pracę uzupełniają cztery aneksy (nazwane apendyksami). Zawierają one najważniejsze katalogi *regulae iuris* znane prawu rzymskiemu i kanonicznemu w językach oryginalnych i w polskim tłumaczeniu wraz z synopsami, które w formie tabel pokazują pewne zależności w zakresie transmisji poszczególnych zasad prawa. Warto docenić wysiłek autora włożony w przygotowanie tego zestawienia, które może stanowić wartościowy punkt wyjścia dla osób zainteresowanych poszczególnymi *regulae iuris*. Jednocześnie nie wydaje mi się, by tego rodzaju aneksy były elementem niezbędnym a nawet pożądanym w pracy poświęconej wszak tylko jednej regule i to takiej, której zdaje się próżno szukać w tych zestawieniach. Ponadto zestawienia te stanowią głównie przedruk opracowań wcześniejszych (z niewielkimi korektami): reguły z Digestów (D. 50.17) przedrukowano za artykułami Tomasza Palmirskiego¹⁰, *regulae iuris* z *Liber extra* (X 5.41) i z *Liber Sextus* (VI 5.13) skopiowano ze wspomnianego opracowania Dębińskiego¹¹. Od siebie autor dołożył *regulae iuris* ułożone przez Bernarda z Pawii w jego *Breviarium extravagantium* (1 Comp 5.37), a więc zasady prawa o najmniejszym znaczeniu spośród tych czterech katalogów. Autor sięgał przy tym tylko do edycji XIX-wiecznych tekstów źródłowych, zatem do prac powszechnie dostępnych, nie analizując przy tym, czy teksty te faktycznie w tej formie były przekazywane od starożytności czy średniowiecza. Nie jest dla mnie zrozumiałe, jaka jest funkcja tych apendyksów względem założonego celu recenzowanej pracy, jakkolwiek wartościowe jest przypominanie polskim czytelnikom o korzeniach zasad prawnych w dawnych kompilacjach.

Wypada na koniec wrócić do kwestii odpowiedzi na pytania postawione we wstępie, a więc o to jak kształtowała się zasada nieretroaktywności w prawie rzymskim i w jaki sposób była recypowana w prawie kanonicznym. Praca skrupulatnie dokumentuje starożytne przykłady regulacji, które zawierały zakaz retroaktywności, i choć niekiedy czytelnikowi może brakować pogłębionej refleksji nad ich charakterem, ilość podanych argumentów źródłowych skłania do przyjęcia tez autora o powszechności zakazu działania prawa wstecz w praktyce ustawodawczej rzymskiej i kościelnej. O pewnym niedosyć wspomnianym na początku recenzji świadczy to, że autor nie tłumaczy wprost dlaczego zakaz retroakcji miał w prawie rzymskim i kanonicznym charakter właśnie „zasady prawa”. O tym charakterze świadczy wymowa omówionych przezeń źródeł, ale szczególnie cenne byłoby w tym punkcie szerokie wykorzystanie ustaleń z rozdziału 1 i odniesienie ich do badanego obszaru. W zakresie analizy prawa kanonicznego czytelnikowi może brakować szerszego uwzględnienia średniowiecznej kanonistyki i prawa kanonicznego z okresu XVI–XIX w.

Recenzowana monografia to wartościowe studium źródłowe, wzbogacone o zwięzły przegląd stanu dyskusji teoretycznoprawnej na temat zasad prawa i użyteczne apendyksy. Nie jest to książka pozbawiona wad – jak każde opracowanie monograficzne, które ma objąć tak szeroki okres – ale stanowi ważną cegiełkę w zakresie budowania świadomości rodzimego prawnictwa dotyczącej oddziaływania prawa rzymskiego

¹⁰ Palmirski, „O różnych regułach dawnego prawa”.

¹¹ Dębiński, *Kościół*, 163–74.

na prawo kanoniczne i na prawo współczesne. Może być również inspiracją dla wszystkich zainteresowanych zasadami prawa, którzy znajdą w niej kompleksową prezentację aktualnych ustaleń teoretycznych, wszystkie istotne wykazy *regulae iuris* z tłumaczeniami oraz swoiste studium przypadku, a więc historię zasady nieretroaktywności prawa w prawie rzymskim i kanonicznym. Trudno o lepszą zachętę do podjęcia badań nad historią innych zasad prawa, które mają korzenie w obu prawach.

Bibliografia

- Adameczuk, Arkadiusz. *Prawo i obraz w miniatorstwie średniowiecznym. Iluminowany rękopis Concordia discordantium canonum Gracjana w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej KUL*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2009.
- Alexandrowicz, Piotr. „Leges non dedignantur sacros canones imitari: Canonical Reinterpretation of Justinian’s Novel 83,1 (=Authen. 6.12.1) in Lucius III’s Decretals”. *Bulletin of Medieval Canon Law* 35 (2018): 185–214.
- Alexandrowicz, Piotr. *Znaczenie dekretu Intelleximus (X 5.32.1) w procesie recepcji prawa rzymskiego w XIII-wiecznej kanonistyce*. Poznań–Kraków: Wydawnictwo „scriptum”, 2018.
- Dębiński, Antoni. *Kościół i prawo rzymskie*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008.
- Kordela, Marzena. *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2012.
- Palmirski, Tomasz. „O różnych regułach dawnego prawa – 17 tytuł 50 księgi Digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz”. *Zeszyty Prawnicze UKSW* 6, nr 2 (2006): 221–6; 7, nr 1 (2007): 311–73; 7, nr 2 (2007): 297–345.
- Saternus, Arkadiusz. „Zasada legalności w kontekście normy ogólnej z kan. 1399 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 roku”. *Kościół i Prawo* 16, z. 3 (2014): 179–89.
- Uruszczak, Waclaw. „Krakowski komentarz reguł prawa z początku XVI wieku (Lectura super titulo de regulis iuris Libro Sexto)”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 25 (1973): 69–88.
- Uruszczak, Waclaw. „Regulae iuris w kulturze prawnej dawnej Polski”. *Krakowskie Studia Prawnicze* 22 (1989): 79–108.
- Wiewiorowski, Jacek. „Zakaz retroakcji określony w art. 3 k.c. w świetle europejskiej tradycji prawnej”. *Gdańskie Studia Prawnicze* 39 (2018): 419–34.